

Ольга Лозова

Психосемантика
сміслових трансформацій
у метафоричному мовленні

Ольга Лозова

ПСИХОСЕМАНТИКА
СМИСЛОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
У МЕТАФОРИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Монографія

Львів, СПОЛОМ, 2022

УДК 159.922 : 81`23

Лю

Ухвалено до друку Вченою радою Інституту людини
Київського університету імені Бориса Грінченка,
протокол № 6 від 22 червня 2022 р.

Рецензенти:

*С. Б. Кузікова, доктор психологічних наук, професор, академік
НАНВО України, завідувач кафедри психології Сумського
державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;*

*О. В. Дробот, доктор психологічних наук, професор кафедри
психології, соціальної роботи та педагогіки Навчально-
наукового гуманітарного інституту Таврійського національного
університету імені В. І. Вернадського*

ISBN 978-966-919-843-3

© Лозова О. М., 2022

© Вид-во СПОЛОМ, 2022

З М І С Т

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР МОВЛЕННЕВО-МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Проблематика концептуальної системи носія мови
в галузі психології мовлення..... 13

1.2. Специфіка метафоричної номінації
як форми мовленнєво-мисленнєвої діяльності 26

1.3. Типологія та функції метафоричних процесів
у мовленнєво-мисленнєвій діяльності 33

Висновки до розділу 1 48

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ХАРАКТЕРУ ПРОЯВІВ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОВЦЯ В УМОВАХ МЕТАФОРИЧНОЇ НОМІНАЦІЇ

2.1. Особливості проявів концептуальної системи
особистості при оперуванні смислами 49

2.2. Діагностичні можливості показників взаємозалежності
смыслотвірної стратегії та мовленнєвої здатності індивіда 61

2.3. Децентраційна здатність мовця
та метафорична номінація..... 86

Висновки до розділу 2 95

РОЗДІЛ 3 ОПЕРАЦІЙНА МОДЕЛЬ МЕТАФОРИЗАЦІЇ В МОВЛЕННЄВО-МИСЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Метафоричний вислів: специфіка породження.....	99
3.2. Факторний аналіз метафоричної мовленнєвої здатності викладача.....	109
ВИСНОВКИ	113
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	117
ДОДАТКИ	134

ВСТУП

Дослідження процесів мовленнєвого мислення та мовленнєвої здатності особистості є актуальним для всіх сфер людської діяльності, у першу чергу, для тих її галузей, які пов'язані з проблемами комунікації, зокрема, з процесом навчання. Дійсність висуває перед викладачем комплекс вимог до рівня викладання наук, в тому числі і до мовної підготовки студентів, без чого сьогодні неможливо надійно забезпечити всі сфери життя суспільства людьми, здатними постійно зростати і в суто професійному, і в інтелектуальному плані. Так, виховання гармонійно розвиненої особистості передбачає формування у неї, крім інших, рис мовної особистості (*persona linguistica*) – людини, що має високий рівень мовної компетентності й розвитку мовленнєвої здатності.

Людина як носій мови являє собою складний, багатоаспектний об'єкт вивчення для багатьох наукових дисциплін – філософії мови, лінгвістики, логіки, семантики, теорії комунікації, психології мовлення, психолінгвістики та ін. У цьому дослідженні зроблено спробу вивчення психологічних аспектів семантики мови (відповідно до класифікації Т. М. Ушакової, а саме – дослідження смислу, його продукування та способів його вилучення (Ушакова, 1986).

Інтерес до проблематики мовленнєво-мисленнєвої діяльності суб'єкта набув особливого статусу в 50–60 рр. двадцятого століття з появою нової стикової дисципліни – психолінгвістики. У вітчизняній науці психолінгвістика виникла і розвивалася як невіддільна частина загальної психології, спираючись на теоретичні засади Л. С. Виготського та його школи, в першу чергу, на праці О. М. Леонтьєва (Леонтьев, 1974, 1981, 2004), О. Р. Лурії (Лурія, 1998, 2009), О. О. Леонтьєва (Леонтьев, 2007, 2008, 2011). Фундаментальним положення цієї дисципліни є трактування мовлення не як ланцюга мовленнєвих реакцій

(Osgood, 1969, 1980), а як цілеспрямованої мовленнєвої діяльності в річищі загальнопсихологічної теорії діяльності.

Головним постулатом психолого-лінгвістичного вивчення феномена мови є дихотомія двох понять – значення й особистісний смисл. Не вдаючись у виклад загальновідомої аргументації такого поділу, який має місце у працях О. М. Леонтьєва, виділимо ті положення теорії мовленнєво-мисленнєвої діяльності, що безпосередньо стосуються специфіки нашого предмета.

1. Мовленнєво-мисленнєва діяльність визначено як «мислення, що опосередковане (...) мовними знаками, в яких у якості тіл знаків фігурують їхні психічні перцептивні образи» (Тарасов, 1987, с. 113). Звідси логічно припустити, що особистісний сенс, який становить глибинний зміст процесу говоріння і забезпечує вербально-комунікативну функцію мови, «займає проміжне положення між теоретичною абстракцією «значення» і безпосередньо спостережуваними об'єктами в мові» (те саме, с. 121). Як висновок – принципова можливість експериментального спостереження смислоутворення (Артемьева, 1999; Петренко, 1983; Шмелёв, 1983).

2. Згідно з концепцією І. О. Зимньої (Зимняя, 2001), мовлення слугує засобом формування і формулювання думки за допомогою мови – знакової системи, яка формує і зберігає поняттєву систему людини як узагальнене та опосередковане віддзеркалення реального світу. Оскільки ж «свідомий смисл виражає відношення мотиву до мети» (Леонтьєв, 1981, с. 300), то психологічним змістом мовлення постає мотив-мета розуміти і бути зрозумілим, тобто не що інше, як смисловираження та смислосприйняття. Висновок, який випливає з цього щодо одиниць смислу (Леонтьєв, 2007; Назаретян, 1988), можна трактувати у світлі теорії мовленнєво-мисленнєвої діяльності більш широко – як одиницю осмисленості мовленнєвої діяльності.

3. Ми поділяємо точку зору, яка трактує сучасну людину як «часткову особистість» (Лебедев, 1971; Тарасов, 1987), тобто як людину, що відповідно до соціального замовлення виконує

обмежену кількість функцій і тому володіє тільки частиною знань суспільства. Дійсно, «значення доступне одній особі тією мірою, якою її суспільні функції вимагають засвоєння цього значення» (Тарасов, 1987, с. 123). Така частковість засвоюваних знань визначає відмінності індивідуальних систем значень, тому основна мета мовленнєвої комунікації – розуміння – розглядається як подолання розривів у соціальному досвіді людей (Филатов, 1983, с. 65). Важливість цього положення для нашого дослідження полягає у ствердженні активного характеру механізмів розуміння, що забезпечують успішність вербального спілкування. Особливої актуальності остання набуває в умовах мовленнєвої взаємодії викладача і студента, де мовцеві доводиться співвідноситися з вимогами якості, кількості (одиниця смислу в одиницю часу) та психологічних функцій мови.

Таким чином, діяльнісний пояснювальний принцип є методологічно достатньою підставою подальшого дослідження. Необхідну підставу дослідження склали такі постульовані нами положення: континуальність (неперервність) смислоутворення та дискретність одиниць значення; активність та індивідуальна специфіка мовленнєвого мислення; принципова можливість оптимізації та розвитку мовленнєвої здатності суб'єкта.

Проблема вербального мислення є багатоаспектною вже через неоднорідність досліджуваних в її рамках феноменів та одиниць аналізу, що виділяються в ній: мислення – думка; мова – слово; логічне міркування – судження; мовлення – речення. Саме у відношенні до першоелементів виявляються відмінності методичних підходів різних авторів до об'єкта дослідження.

Основи сучасного психолінгвістичного погляду на мову були закладені в працях Б. Г. Ананьєва, В. О. Артемова, П. П. Блонського, Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, М. І. Жинкіна, С. Л. Рубінштейна. Наукової сформованості теорія мовленнєвої діяльності набула завдяки зусиллям О. О. Леонтьєва (1966, 1969, 1970).

Характерною особливістю психолого-лінгвістичного дослідження мовлення є аналізування за «одиницями», на відміну від аналізу за «елементами», що практикується, зокрема, в мовознавстві. Принцип психологічного аналізу мовлення за «одиницями» полягає в тому, що в якості об'єкта аналізу слугує частка, що несе ознаки цілої системи; подальше дроблення «одиниць» призводить до втрати цієї репрезентувальної сили. «Під одиницею ми маємо на увазі такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є далі не розкладною живою часткою цієї єдності», – пише Л.С. Виготський у фундаментальній праці «Мислення і мовлення» (Выготский, 1982, с. 15).

Відомо, що людська активність складається з окремих діяльностей, які розрізняються за критерієм спонукальних мотивів, дій, що підкоряються свідомим цілям, та операцій, які залежать від умов досягнення мети (Леонтьев, 1974). Спираючись на трьохфазову модель мовленнєво-мисленнєвої діяльності О. О. Леонтьєва (Леонтьев, 1969), ми поділяємо погляд автора на те, що психолінгвістична одиниця – це елементарна дія, яка забезпечує перехід від однієї фази моделі до іншої. Оскільки ж наше дослідження торкається не стільки процесуального аспекту мовленнєво-мисленнєвої діяльності (породження і сприймання мовлення), а скоріше, онтологічного (правила оперування смислами в мовленнєвому мисленні), то ми не маємо обмежуватися аналізом за елементами. У нашому випадку елементи дослідження – це концепти, або «порції» смислу, а одиниці – способи смислоутворення.

Отже, діяльнісний аспект мовлення був розроблений низкою дослідників (Жинкин, 1982; Леонтьев, 2007, 2011; Леонтьев & Рябова, 1969; Уфимцева, 1983 і ін.) виходячи з трактування породження мовлення як поведінкового акту, тобто з опорою на концепцію П.К. Анохіна про будову та реалізацію поведінкової дії. Подальше своє узагальнення процесуальний аспект мовлення знайшов у колективній монографії «Дослідження

мовленнєвого мислення у психолінгвістиці» (*Исследование речевого*, 1985).

Експериментальний підхід до вивчення мовлення має місце в наукових працях різноманітної спрямованості. Найближчою до досліджуваних нами аспектів є проблематика психології розуміння (Брудный, 2005; Жинкин, 1982; Жоль, 1984; Чистякова, 1981), діагностики мовленнєвого розвитку (Андриевская, 1974; Ясман, 1980) та конотативної функції мови (Телия, 1985).

Широке коло тем охоплює література, присвячена психологічному вивченню смислу, в їх числі роботи, що аналізують онтологію смислу (Леонтьев(а), 1969; Леонтьев, 2007) та смислоутворення (Агафонов, 2003; Большунов, 1985; Налимов, 1989; Столин & Кальвиньо, 1982). Висновки про континуальність (неперервність) смислоутворення та дискретність (переривчастість) систем значень, про смисл як складову концептуальної системи носія мови, про просторовість індивідуальних систем значень послугували теоретичною платформою нашої роботи.

Окремим напрямком вивчення проблеми значення є проблема вторинного означування, зокрема, проблематика метафоризації, розглянута у низці праць (Басилая, 1971; Галстян, 1985; Жоль, 1984; Опарина, 1990; Семёнова, 1962; Телия, 1988; Уилрайт, 2007). У контексті цих праць було виявлено функції метафоричних одиниць у мовленнєво-мисленнєвій діяльності, розроблено класифікацію метафоричних номінант. Механізм об'єктивації особистісних смислів у розгорнутому мовленні, одиниці та види номінативних актів – такими є точки дотику зазначених розробок із пропонованим дослідженням.

Власне проблеми метафоричної номінації являють науковий інтерес для лінгвістів (Харчук, 2006; Шаповалова, 1998; Шепель, 2017) та психологів (*Гештальт-теорія*, 2022). Зокрема, метафора нерідко використовується в якості стимульного матеріалу психосемантичних досліджень (Петренко, 2010; Труевцев, 2002). При цьому проблеми трансформації смислу

в процесі метафоричної номінації, наскільки нам відомо, об'єктом психосемантичного дослідження досі не були.

Найбільшу теоретичну й експериментальну підтримку тема має в тому її аспекті, який стосується вивчення мовленнєвого спілкування суб'єкта (Батов, 1974; Богин, 1975; Васильєва, 1984; Гак, 2018; Гаспаров, 2009; *Речь: восприятие*, 1988). Так, професійне мовлення викладача (вчителя) розглядається у дисертаційній роботі О. Ф. Бондаренка (Бондаренко, 1978) в розрізі її варіативності стосовно текстів підручників. Якісного ж аналізу метафоричних можливостей у мовленні викладача відома нам наукова література не містить.

Фундаментальну роль у визначенні здатності мовця до метафоричної номінації (метафорична мовленнєва здатність) відіграли положення про багаторівневий характер мовленнєвої здатності (Богин, 1975, 1987), про структурні компоненти «мовної особистості» (Комлев, 1992), про когнітивні структури індивідуальності як основу мовленнєвої здатності (Елисеєв, 1987; Кобозева, 2003; Carroll, 1993) та ін.

Аналіз наукових публікацій свідчить про недостатню дослідженість семантичних аспектів мовленнєвої діяльності, зокрема, способів метафоричного означування. Розрізнені дослідження в цій галузі позбавлені системності й мають характер додаткових відомостей у працях з філософії мови, логіки, семантики мови. Інтердисциплінарний статус порушеної теми дозволяє розглядати її, наприклад, із точки зору розподілу «порцій» смислу (концептів) за мовними одиницями різних типів; з точки зору особистісної значущості або смислового навантаження метафори в мовленні; з точки зору особливостей сприйняття метафор адресатом та багатьох інших.

За об'єкт вивчення нами було обрано динамічний аспект проблеми: оприявлення (репрезентацію) концептуальної системи особистості в процесі породження мовлення особливого типу – метафоричної номінації об'єкта.

Предмет дослідження склали способи утворення смислу в умовах метафоричної номінації.

Мета полягала в дослідженні специфіки прояву концептуальної системи викладача у професійній мовленнєвій діяльності і педагогічного ефекту цього прояву. Досягнення мети забезпечувалося вирішенням низки **завдань**:

1. здійснити аналіз смислотвірних стратегій носія мови в процесі метафоричної номінації;
2. уточнити функції метафоричної номінації в мовленнєвій діяльності суб'єкта;
3. окреслити специфіку впливу метафоричної номінації на успішність розуміння тексту та інші її комунікативні наслідки;
4. надати психологічну характеристику метафоричної мовленнєвої здатності особистості викладача.

Гіпотеза дослідження. У роботі ми виходили з таких припущень:

а) метафорична мовленнєва здатність мовця визначається особливостями його смислоутворення на домовленнєвому рівні та специфікою мотиваційно-спонукальної сфери в галузі мовлення;

б) мовні одиниці метафоричної номінації є продуктом активізації та переструктурування актуального сегмента концептуальної системи згідно з метою говоріння та з урахуванням смислотвірної стратегії мовця.

Методи дослідження визначалися методологічним положенням психології про активність психічного відображення дійсності та про розвиток психіки в онтогенезі. В основу дослідження покладено погляди Л. С. Виготського, Б. М. Ананьєва, О. О. Леонтєва, І. О. Зимньої, Т. В. Рябової та ін. на прояви думки, особистісного смислу в мові. У процесі вивчення мовленнєво-мисленнєвої діяльності викладача використовувалася група методичних засобів: метод експертного опитування, методика репертуарних ґраток (Франселла & Баннистер, 1987), метод вимірювання семантичної відстані між поняттями

(Петренко, 2010), модифікована техніка визначення когнітивної складності (Шмельов & Похилько, 1981). Застосовувалися спеціально розроблені автором техніки й процедури: визначення стратегії смислоутворення, вивчення впливу метафоричної номінації на розуміння тексту та на якісні характеристики письмового мовлення студентів, дослідження децентраційних можливостей викладача.

Отримані результати відкривають можливості конструювати на їх підставі прикладні підходи до психологічного вивчення номінативних мовленнєвих процесів, в чому полягає практичне значення роботи.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР МОВЛЕННЄВО-МИСЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Проблематика концептуальної системи носія мови в галузі психології мовлення

Вивчення поняттєвої сфери людини можливе з різних боків: як із позиції наукового підходу, так і з донаукових позицій – від рефлексії «наївного носія мови» (термін Р. М. Фрумкіної) з приводу власного мовлення до філософських досліджень семантики мови. Як вже зазначалося, методологічним керівництвом нашого дослідження послуговувало трактування поняттєвої сфери, по-перше, як явища динамічного, по-друге, як продукту мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини. Метафора являє собою спосіб концептуалізації (категоризації) даних досвіду, або ж тип ментальної репрезентації та збереження в пам'яті раніше отриманих вражень (Киклевич, 2014). Відтак аналіз мовленнєвих зразків метафоричної номінації, представлених у монографії, може бути однією з можливостей процесуального вивчення понять в їх русі та взаємопереходах.

Найважливішим філософським положенням для автора є положення про активний характер відображення психікою навколишньої дійсності: остання розглядається не як об'єкт споглядання, а як предмет діяльності людини з її перетворення. У цьому сенсі мовленнєво-мисленнєва діяльність особлива тим, що відображає світ ідеально, абстраговано: вона дозволяє свідомості вийти за рамки наочного й чуттєвого досвіду, розвинути засоби отримання вивідних знань (Минский, 1974).

Кожний тип діяльності визначається своєю метою, характером операцій, предметом, засобами і результатом. Мовленнєво-мисленнєва діяльність, будучи підпорядкованою цілям діяльності вищого порядку (мисленню, комунікації, предметно-практичній діяльності), має свої специфічні цілі. Так, К. С. Кубрякова виділяє серед останніх такі: установки мовця, його інтенції та його задум (Кубрякова, 2010).